

Еспенова Айгерим Турсыновнаның
6D041600 – Өнертану мамандығы бойынша философия докторы (PhD)
дәрежесін алуға ұсынылған «Тәуелсіз Қазақстанның сәндік-қолданбалы
өнеріндегі дәстүр мен жаңашылдықтың өзара байланысы мәселелері»
докторлық диссертациясының мәтініне
АҢДАТПА

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Қазақстанның заманауи сәндік-қолданбалы өнері жаңашыл көзқарастар мен бейнелердің кең спектрімен ерекшеленеді. Тәуелсіздік жылдарында қазақ қолданбалы өнерінің даму ерекшеліктерін оның орасан зор мұрасы мен тәжірибесін зерттеу, сондай-ақ дәстүрлі көркемділік пен жаңашылдықтың ғылыми саралануы, олардың сабақтастығы өзекті мәселе болып табылады.

Осы орайда, тұңғыш президентіміз Н.Ә.Назарбаевтің «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында «Біздің жеріміз материалдық мәдениеттің көптеген дүниелерінің пайда болған орны, бастау бұлағы десек, асыра айтқандық емес. Қазіргі қоғам өмірінің ажырамас бөлшегіне айналған көптеген бұйымдар кезінде біздің өлкемізде ойлап табылған. Ұлы даланы мекен еткен ежелгі адамдар талай техникалық жаңалықтар ойлап тауып, бұрын-соңды қолданылмаған жаңа құралдар жасаған. Бұларды адамзат баласы жер жүзінің әр түкпірінде әлі күнге дейін пайдаланып келеді» [1] – деген пікірі орынды екеніне көзіміз жетеді.

Қазақ дәстүрлі сәндік-қолданбалы өнерінің өнертанушылық негіздерін, рәміздік ерекшеліктерін зерттеудің өзектілігі бірнеше мәдени факторлармен және Қазақстан Республикасында қабылданған мәдени даму бағдарламасымен үндес өтіп жатқан үрдістермен айқындалады. Бүгінгі таңда мемлекет тәуелсіздігін нық ұстау мақсатында жүргізіліп жатқан рухани жаңғыру бағдарламаларына қатысты ұлттық өнердің дамуына қолайлы жағдайлар туып, кеңінен жол ашылуда. Сәндік-қолданбалы өнер - мәдени мұраның негізгі бөлігі. Мұнда ұлттың материалдық мәдениеті және рухани дүниетанымы қатар көрініс табады. Қазақ халқының мәдени мұрасы жас ұрпақтың мәдениеті мен өмірін байытатын идеялар мен тәжірибелерге толы.

Зерттеудің өзектілігі заманауи өнерде дәстүрлі сәндік-қолданбалы өнердің белгілерін үйлесімді қолдану, постмодернистік бағытта ұлттық өнермен тығыз байланыс орнады.

Қазақстанның заманауи сәндік-қолданбалы өнері жаңашыл әдістер мен көркем бейнелердің кең спектрімен ерекшеленеді. Тәуелсіздік жылдарында қазақ қолданбалы өнерінің даму ерекшеліктерін оның орасан зор мұрасы мен тәжірибесімен зерттеу, сондай-ақ дәстүрлі көркемділік пен жаңашылдықты ғылыми саралануы, олардың сабақтастығы өзекті мәселе болып табылады.

Зерттеудің өзектілігі қазіргі заманғы үдерісте дәстүрлі формаларды жаңа ойлармен толтырудың постмодернистік тәжірибесі өте жемісті болды.

«Қазір бізге Тәуелсіздіктің жетістіктерін еселеп, елімізді дамудың жаңа сапалы кезеңіне шығару мүмкіндігі беріліп отыр» [2] – деп президентіміз

Қасым-Жомарт Тоқаев 2019 жылдың 2 қыркүйегіндегі жолдауында айтып өткен болатын. Тәуелсіздіктің жетістіктерінің еселенуінің бір көрінісі дәстүрлі сәндік-қолданбалы өнердің қайта жандануы деп білеміз.

Осы ретте, Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнеріндегі дәстүр мен жаңашылдықтың өзара байланысы мәселелерін арқау еткен ғылыми-зерттеу жұмысы мемлекеттік бағдарламалардың аясынан ауытқымай, сонда ұсынылған рухани жаңғыру, жанданудың басты талаптарға сәйкес келеді. Демек, бейнелеу өнерінің басты саласы сәндік-қолданбалы өнерінің бүгінгі даму бағыты зерттеу жұмысының өзектілігін айқындай түседі.

Зерттеу жұмысының нысаны: Тәуелсіз Қазақстан сәндік-қолданбалы өнеріндегі дәстүрлер мен жаңашыл ізденістердің өзара әрекеттестігімен ерекшеленетін шеберлердің шығармашылығы.

Зерттеу жұмысының пәні: Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнерінің қалыптасуы мен дамуының сабақтастығы, заманауи шеберлердің көркемдік тәжірибесіндегі жаңашыл үрдістер, дәстүрлер мен жаңашылдықтың өзара байланысу механизмдері.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Дәстүр жүзжылдықтың үздіксіз байланысы арқылы тарихи мұраны берудің маңызды құралына айналды, ол өз кезегінде сәндік-қолданбалы өнердің сабақтастығын, жаңаруын және өркендеуін қамтамасыз етеді.

Жалпы философиялық мағынада А. Спиркин дәстүрді «дамып келе жатқан объектінің тізбекті кезеңдерінің арасындағы қарым-қатынастың белгілі бір түрі, соның ішінде мәдениеттің, «ескі» жаңа және өнімді нәрсеге ауысқанда онда жұмыс істеп тұрғанын анықтайды [3, 8].

Дәстүр ұғымы өнертанушылық әдебиеттерде қазіргі заман мен өткен мәдениеттің өзара байланысы тең келетін екі терминнің көмегімен анықталады, ол «дәстүр» және «сабақтастық», «дәстүр тарапынан көркем шығармашылық акт пен нәтиженің сипаттамасы» деп түсіндіріледі. Алайда, осы екі ұғымды ажырата білу керек, А.А. Каменский нақты айтып өткен, «сабақтастықтың тек тарихи-мәдени тәжірибені беру жүйесі мен әдістерінің ғана мәні бар және талданатын құбылыстардың мазмұнды жағын қозғамайды. Ал дәстүр ұғымы неғұрлым кең және мәдениет динамикасының нысандарының сипатымен қатар оның көріністерінің нақты мазмұнын қамтиды, бұл жиынтықта стильдердің, бағыттардың, өнердегі мектептердің жүйелі бірлігін құрайды. Бұдан басқа, дәстүр үшін бағалау сәті бірінші дәрежелі рөл атқарады, сабақтастық үшін мәні аз» [4] – деген болатын.

Ағылшын өнертанушысы Б. Тейлор «Art today: 1970-2005 ж.ж. өзекті өнер» монографиясында, XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы өнердің даму үрдістерін қарастырды. Б. Тейлор өнердегі көптеген инновациялардың пайда болуының негізгі себептері: жоғары технологиялар, әлеуметтік желі, әлеуметтік қайшылықтардың шиеленісуі, конфессияаралық қақтығыстар деп санайды. Бұл ретте XX ғасырдың 70-ші жылдарынан бастап өнердің дамуын бірнеше кезеңдерге бөледі: 70-ші жылдардың соңы 80-ші жылдар кезеңі, өнерде «қалыптасқан көркем формалардан, атап айтқанда

модернизмнен бас тарту» тән; ал, 80-ші жылдардың соңы 90-шы жылдардың басы – «дайын қалыптасқан образдар қайта оралды» [5] – деп кезеңдейді.

Өткен тарихымыз бен қазіргі таңдағы өнеріміз бір-бірімен сабақтасып дамуы міндетті құбылыс. Қазақ дәстүрлі өнерінің заманауи өнерге трансформациялануының негізінде ұлттық өнерімізді қайта жаңғыртып, қолданысқа енгізе аламыз. «Қазақ қолөнерінің мәдениеті» зеттеуінде Ө.Жәнібеков: «заманауи өнер – өткен кезеңдердегі өнерді салыстыра келгенде пайда болады» - деген болаты [6, 319 б.].

Тәуелсіздік жылдары орындалған сәндік-қолданбалы өнер туындыларына өнертану докторы Р.А. Ергалиеваның айтуынша, «заманауи мәдениетте шеберлер өз жолдарын қайта салып, жаңа көркем бағытта мүмкін емес нәрсені мүмкін етті» [7, 176 б.] – дейді. Тәуелсіздік жылдар кезеңіндегі Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнеріндегі дәстүр мен жаңашылдықтың өзара байланысын бүгінгі заманауи өнер туындыларынан зерделеу, оның мәселелеріне өнертанушылық баға беру заман талабынан туындаған көкейкесті мәселелердің бірі. Өнертанушы С.А. Шкляева атап өткендей, «дәстүрлі өнерді сөзбе-сөз жеткізуге емес, заманауи мәдениеттің ерекшелігіне негізделген, 2000-ші жылдары суретшілердің жемісті шығармашылық әдісі ретінде ұлттық мұраның метафорасын айтуға болады. Дәстүр мен жаңашылдықтың өзара әрекеттесуінің бұл түрін «құрылымдық ықпалдасу» деп жіктелік схемада аталады» [8].

Бұл феноменге байланысты философиялық тұрғыдан арнайы зерттеген: М.С. Каган [9], А.А. Каменский» [4], Х.Г. Гадамер [10], Э.Б. Тейлор [5], В.Г.Власов [11], В.И. Толстых [12], Э.Шилз [13] және басқалар.

Қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің көркемдік ерекшелігі ою-өрнек арқылы шешіледі. Сондықтан да, оның көркемдік ерекшеліктері, белгілер мен символдар жүйесі қолөнердің айырылмас бір бөлігі болып табылады. Осы аспектідегі маңызды ғылыми еңбектер Ә.Марғұлан [14], С.Қасиманов [15], Т.Басенов [16], Ө.Жәнібеков [6] және т.б. ғылыми еңбектері сәндік-қолданбалы өнердің табиғатын тереңнен ашуда ғылыми негіз болды.

Сәндік-қолданбалы өнердің генезисін зерттеу мақсатында тарихи еңбектер мен өнер тарихы жазылған еңбектер, айталық көне түркі таңбалары жайында жазылған З.Самашев пен Н.Базылханның [17], Қ.Ақышевтің [18], К.М. Байпақовтың [19] және басқада ғылыми еңбектеріне сүйене отырып, қазба жұмыстарында табылған қолөнер бұйымдарының тарихын қарастырдық.

Сонымен қатар, ХХІ ғасырдағы Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнерінің даму динамикасының проблемалары мен ерекшеліктерін анықтауда, заманауи көрінісін талдауда С.А. Шкляева [8], Х.Х. Труспекова [20], Р.А.Ергалиева [7], Ш.Ж. Тохтабаева [21], А.М. Асылбекова [22], Қ.С.Оразқұлова [23], А.К. Юсупова [24], Р.И. Қарғабекова [25] және Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнеріндегі түрлі аспектілерін зерттеген басқа да өнертанушылардың ғылыми-теориялық еңбектері маңызды рөл атқарды.

Соңғы жылдары Қазақстанның бейнелеу өнеріндегі жаңадан қалыптасқан тенденцияларды қарастырған философия докторы (PhD) М.Ф.Муканов [26], Е.Рысымбетовтың [27], Ж.А. Иманбаеваның [28] қазіргі заманғы қазақстандық сәулет ортасының дизайнын қалыптастырудағы ұлттық дәстүрлер, Қазақстанның сәулет ортасының дизайнындағы дәстүр сабақтастығында зерттеу жүргізген. Жоғарыдағы ғылыми-теориялық еңбектер сәндік-қолданбалы өнеріндегі дәстүр мен жаңашылдықтың сабақтастығын және оның инновациялық даму жолдарын заманауи өнер арқылы талдап, зерттеуге өз септігін тигізді.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері: Тәуелсіз Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнеріндегі дәстүр мен жаңашылдықтың өзара байланысы мәселелерін жүйелі түрде зерттеу тақырыптың негізгі мақсаты болмақ.

Қойылған мақсатқа байланысты мынадай **міндеттер** айқындалды:

- 1) дәстүрлер мен инновациялық мәселелер тұрғысынан қазіргі қолданыстағы концептуалды-теориялық аппаратты зерттеу;
- 2) отандық сәндік-қолданбалы өнердің заманауи тілінің көркемдік құндылығын зерттеу; сәндік-қолданбалы өнердегі «сәнді» (decoro) көркемдік-эстетикалық ерекшелігін заманауи өнер туындыларында талдау арқылы ашып көрсету;
- 3) дәстүрлі сәндік-қолданбалы өнердің түрлі кеңістік-уақыттық модельдерін қарастыру және дәстүрлі стратегия контекстінде Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнерінің ерекшеліктерін ашу;
- 4) қазақ дәстүрлі сәндік-қолданбалы өнерді ұлттық өнердің өзегі ретінде қарастыру және оның заманауи сананы қайта жаңғыртудағы орны мен рөлінің маңызын анықтау;
- 5) заманауи сәндік-қолданбалы өнердегі мәдени мұраны өзектендіру тәсілдерін ашу;
- 6) заманауи шеберлердің шығармашылық ізденістеріндегі жаңашыл шешімдерді талдау және сәндік-қолданбалы өнердегі жаңа образдар, мәнерлер мен үрдістер негізін анықтау.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық-теориялық негіздері: Зерттеу гуманитарлық білімнің түрлі салаларындағы әдістерді үйлестіретін кешенді тәсілдерге негізделеді. Тарихи-мәдени әдіс көркем дәстүрлердің қалыптасуы мен дамуының тұтас бейнесін қалпына келтіру үшін ауқымды материалдарды зерделеудің негізі болды. Шығармаларды формальды-стилистикалық талдау, композициялық және формалық құраушы принциптерді, ою-өрнек пен декорды қарау заманауи шеберлердің шығармашылық тәсілдерінің негізін анықтауға мүмкіндік берді. Өнертанулық әдіс шығармалардың стильдік және көркемдік-бейнелік ерекшеліктерін анықтауды қамтиды. Өнерді ақпараттық мәтін ретінде қарастырып, оған жасалған семиотикалық әдіс дәстүрлі өнерді заманауи туындылармен біріктіру сабақтастығын зерттеу барысында қолданылды.

Зерттеу жұмысының жаңалығы: диссертациялық жұмыстың жаңалығы Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнерінің дамуы алғаш рет дәстүрлі формалар мен жаңашыл ізденістердің аралығында қарастырылады.

Тәуелсіз Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнеріндегі дәстүрлер мен жаңашылдықтардың өзара байланысын зерттеу барысында бірқатар жаңа нәтижелерге қол жеткізілді:

1) өнердің объектісі ретінде алынған сәндік-қолданбалы өнердің «дәстүр», «жаңашылдық», «сәнді», «қолданбалы» түсініктеріне ғылыми-теориялық анықтама берілді.

2) Сәндік-қолданбалы өнердің эстетикалық-көркемдік ерекшеліктері қолөнердегі пішін, бейне, материал ретінде қарастырылып, оның көркемдік стильдері айқындалды. Дәстүрдің даму орталығы эстетикалық, рухани-адамгершілік, ұлттық этикалық құндылықтардың қазіргі заманауи шығармашылықта жаңаша ұғынылуы қарастырылды.

3) Дәстүрлі сәндік-қолданбалы өнердегі кеңістік пен уақыт құрылымының көркемдік шешімінің символдық маңызы айқындалды.

4) Қазақстанның қолөнерінің дамуы дәстүрлі әдістер мен формалаудағы жаңашыл ізденістердің өзара байланысы арқылы, сонымен қатар сәндік-қолданбалы өнердің дамуының кезеңдері инновациялық ерекшеліктері тұрғысында қарастырылды.

5) Тәуелсіздік жылдардағы Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнерінде дәстүр мен жаңашылдық материалдық, көркемдік шешімдеріндегі сабақтастығы айқындалды және олардың қазақстан сәндік-қолданбалы өнеріндегі жаңаша тенденциялары ашылды.

6) Қазіргі сәндік-қолданбалы өнері әлемдік тәжірибелерді заманауи өнер туындыларына пайдалану және қазақ дәстүрлі өнерді жасаушы жас өнер шеберлерінің туындыларына талдаулар жасалынды.

Тәуелсіз Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнеріндегі дәстүр мен жаңашылдықтың өзара байланыс мәселелерін соңғы жиырма бес жылдағы орындалған туындылардың негізінге зерттелді.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдамалар:

1) Дәстүр мен жаңашылдықтың өзара байланысы туралы теориялық ой қазіргі заманауи көркем үдерісті және беру механизмдерінің жалпы дамуының негіздерін түсінуге, тарихи тәжірибені, мәдени жадыны, ұлттық көркем ойды және мифопоэтикалық қорды шығармашылық қайта пайымдауға ықпал етеді;

2) Қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің эстетикалық-көркемдік ерекшеліктері формалармен, материалдармен, белгілермен және символдармен байланысты қазіргі заманғы үрдістерді өз бірлігінде ұлттық мәдениеттің өзіндік ерекшелігін айқындай отырып, заманауи үдерісті анықтайды;

3) Дәстүрлі өнердің кеңістіктік және уақыттық құрылымының көркемдік шешімі, тұрақты бейнелер мен мифтік мақамдағы ұлттық-мәдени дәстүрдің маңызды элементтері болып табылады, бұл оны ұлттық болмыстың қоғамдық құндылығы ретінде сақтау мен дамытуға мүмкіндік береді;

4) Қазақ халқының рухани-материалдық мұрасы Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнерінің дәстүрлерін байытып, заманауи өнердің формальды, техникалық мүмкіндіктерін түсінудің шекарасын кеңейтуге, мифопоэтикалық мәнер мен образдарға белсенді және жемісті қарауға ықпал етті;

5) Қазақстанның қазіргі заманауи өнерінде дәстүрді шеберлер олардың қызметін шектейтін канон ретінде қабылдамайды, керісінше шығармашылықты игеру, мұралардың түрленуі, туындының формальды әралуандығы мен мағыналық тереңдігін дамыту үшін негізгі алаңы ретінде қабылдайды;

6) Дәстүр интерпретациясы жанашыл ізденістерде постмодернистік бейнелілікпен, интертекстуалдықты, дәйексөздікті, бриколлады, деконструкцияны, формалармен ойынды қоса алғанда, сондай-ақ, sustainability және экологиялық жалпы бағыттарымен байланысты.

Зерттеудің деректемелік негізі: Диссертациялық еңбекте Қазақстан Республикасының Ұлттық және Орталық кітапханаларындағы, Нұр-Сұлтан қаласындағы Орталық кітапханасында, Ә.Қастеев атындағы МӨМ-ның кітапхана қорында және ғаламтор парақшаларындағы материалдар мен баспасөз бетінде жарияланған мақала-рецензиялар дерек көзіне айналды. Сондай-ақ, сәндік-қолданбалы өнер туындылары ғылыми-теориялық тұжырымдарды негіздеуге және көркем өнердің заманауи тенденцияларын айқындауға Алматы, Нұр-Сұлтан, Қызылорда, Шымкент, Ақтау, Атырау қалаларындағы мұражайлар қоры, суретшілердің жеке шеберханаларындағы туындылар мен суретшілердің пікірлері мен сұқбаттары, құнды мағлұматтар ғылыми жұмысқа негіз болды.

Зерттеу жұмысының ғылыми-теориялық және практикалық маңызы: диссертациялық зерттеу жұмысы өнертану, өнер тарихы саласында өнер тарихын оқытуда, магистранттар мен докторанттардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына қажетті ғылыми-теориялық, тарихи тұжырымдар жасалған ғылыми еңбек.

Сонымен қатар сәндік-қолданбалы және, заманауи өнермен айналысатын суретшілерге теориялық мағлұмат беретін бірден-бір толыққанды шығарма.

Зерттеу жұмысының теориялық-өнертанушылық және оқу-әдістемелік тұрғысынан да практикалық маңызы зор.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі мен жариялануы.

Диссертациялық жұмыс ҚР МСМ «Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы» РММ-сі «Бейнелеу өнерінің тарихы мен теориясы» кафедрасының кеңейтілген мәжілісінде 2020 жылдың 18 ақпанында (хаттама №6 / 1.1) талқыланып, қорғауға ұсынылды.

Диссертациялық жұмыстың негізгі теориялық мәселелері мен тұжырымдары 10 ғылыми мақалада көрініс тапты. Оның ішінде нөлдік емес импакт факторы бар халықаралық ғылыми журналдар базасына тіркелген шетелдік журналда жарияланған ғылыми мақала – 1, ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған саяси, философиялық және

мәдениеттану бойынша диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялауға арналған басылымдарда – 3 ғылыми мақала, халықаралық ғылыми конференциялар материалдарының арнайы жинақтарында – 6 ғылыми мақала (оның ішінде, 1 мақала шетелдік баспада) басылып шықты.

Зерттеу жұмысының құрылымы: Зерттеу жұмысы кіріспеден, «Сәндік-қолданбалы өнерді зерттеудің теориялық-әдіснамалық аспектілері» атты бөлім: «Дәстүр мен жаңашылдықтың теориялық-әдіснамалық алғышарттары» және «Сәндік-қолданбалы өнердің көркемдік-эстетикалық пайымдалуы» атты екі тараушалардан тұрады. «Қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің тарихи қалыптасуы мен дамуы» атты екінші бөлім: «Уақыт пен кеңістік қатынасындағы сәндік-қолданбалы өнер» және «Қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің тарихи сананы жаңғыртудағы орны мен рөлі» атты қос тараушадан тұрса, ал «Заманауи қазақ сәндік-қолданбалы өнердегі дәстүр мен жаңашылдықтың өзара байланысы» атты үшінші бөлім: «Дәстүрлі сәндік-қолданбалы өнердің заманауи мәдени кеңістіктегі жаңаша көрінісі» және «Заманауи сәндік-қолданбалы өнердегі жаңаша ізденістер мен тенденциялар» атты тараушалардан тұрады. Сонымен қатар, қорытынды, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен қосымшалар диссертациялық жұмыстың соңында берілген.